

Några läkeväxter i veterinärmedicinen

Rapport från en studieresa till London Juli 1990

YVONNE OLROG HEDVALL

FÖRORD

I juni 1990 besökte jag Wellcome Institute och British Library i London för att studera handskrifter på italienska från 1300-1500-talen rörande veterinärmedicin. Min utgångspunkt är ett anonymt manuskript från slutet av 1400-talet om hästsjukdomar, vilket tillhör Kungl. biblioteket (Tilanders samling, med beteckning It. 6). Vad som särskilt intresserat mig är att identifiera de växter som man använde i kurerna och recepten.

Jag riktar ett varmt tack till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, som genom ett stipendium gjorde det möjligt för mig att företa denna resa. Jag tackar vidare vet.med. dr Ivar Dyrendahl, leg. vet. Erik Furuby, fil. dr Per Haage, doktoranderna Magnus Rörby och Håkan Tunon vid institutionen för farmakognosi, Uppsala, som alla haft vänligheten att granska rapporten och tillföra den värdefulla synpunkter. Fil. dr Sten G. Lindberg har hjälpt mig med en bokhistorisk analys av handskriften, och bibliotekarierna Märtha Elvers-Hulth och Ante Strand med litteraturuppgifter respektive bildmaterialet. Min erkänsla går i hög grad också till dem.

INLEDNING

Efter att ha jämfört åtskilliga handskrifter med liknande uppställning och innehåll som den på Kungl. biblioteket, har jag kommit fram till att författaren är Jordanus Ruffus även kallad Giordano Ruffo, verksam som överhovstallmästare vid Fredrik II:s av Hohenstaufen hov på 1200-talet i södra Italien. Manuskriptet It. 6 består endast av det kapitel som rör hästens sjukdomar. Hela verket omfattar ytterligare fem avdelningar, vilka behandlar förlossning, avel, exteriör, skötsel och omsorg. I litteraturförteckningen nämns de mest intressanta handskrifterna och de tryckta upplagorna jag studerat.

Samtliga växter i recepten och kurerna har jag hittills inte identifierat men har för avsikt att återkomma till dem vid ett senare tillfälle. Här skall ett urval presenteras framför allt av sådana växter som även använts i Sverige, både i human- och veterinärmedicinen. Vi möter dem i de svenska farmakopéerna, i uppteckningar över klosterträdgårdar och i örtaböcker m. m. (se litteraturförteckning). Munkarna förde in åtskilliga medicinalväxter till vårt land. Traditionen gick i arv till Linné, vilken själv och genom sina lärjungar fortsatte importen av växter till Sverige. Med Linné får vi som bekant en fast systematik och växtnamnen blir internationella

Växtbilderna är hämtade ur:

Matthioli, P. A., *Commentarii* ... P. Dioscoridis. 1554.

Hortus sanitatis. J. v. Cube. 1485. Facs. München 1924.

Verken tillhör Stockholms universitetsbibliotek med Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek.

Foto: Hans Pettersson.

genom de binära latinska formerna samt angivandet av familjetillhörigheten. Dock har Linné ofta behållit en del äldre namn, vilket är till hjälp vid identifiering av växterna i det italienska manuskriptet.

Flera av växterna återfinns i farmakopéerna t. o. m. in på 1900-talet för att sedan övergå till eller bli kvar i folkmedicinen. Idag har ett nytt intresse väckts för medicinalväxternas kemiska sammansättning, bl. a. genom naturläkekonsten. De syntetiska medicinerna bygger ofta på växternas beståndsdelar som alkaloider, saponiner, eteriska oljor etc. Svårigheterna med de gamla örtbeskrivningarna var att arten, vikt eller mått sällan angavs, ej heller när man skulle samla in örterna. Ibland skulle färska användas, ibland torkade. I synnerhet mängden kan vara avgörande om en drog blir giftig eller ej. Behandlingsmetoderna byggde på erfarenhet, från begynnelsen via muntlig överföring, senare genom nedteckning. Förändring av själva kurerna och recepten beror dels på felavskrifter, dels också på att man kanske bytt ut någon ingrediens eller ändrat mängden i en beskrivning. Man kanske inte hade tillgång till den ursprungligen rekommenderade växten utan ersatte den med en liknande. För det mesta ligger de s. k. »ärvda» medicinerna till grund för utformningen, d. v. s. arvet från de gamla grekerna, araberna, romarna m. fl.

Djurläkekonsten var länge ett slags allmångods och behandlades av olika författare. Först på 1200-talet tillkommer beskrivningar av icke tidigare nämnda sjukdomar i större omfattning och med angivande av behandling och namn på åkomsten. Man kan tala om en renässans för veterinärkonsten.

Det första apoteket anlades i Bagdad på 700-talet e. Kr., det första europeiska uppstod på Sicilien på 1100-talet. Som jämförelse kan nämnas att Köpenhamn och Stockholm fick apotek först på 1500-talet. All handel med läkemedel skulle ske via apoteken och apotekaren blev en viktig person, som måste vara botaniskt skolad. Vid denna tid börjar man också skilja mellan läkare/veterinär och apotekare. Det är kanske riktigare att på 1500-talet jämföra stallmästaren med veterinären. Först på 1700-talet sker den stora förändringen med veterinärskolor i Europa. Den första grundades i Lyon 1762 av Claude Bourgelat och den första i Sverige i Skara av Peter Hernqvist år 1775.

VETERINÄRHISTORISK ÖVERSIKT

Veterinärmedicinens utveckling kan delas upp i två stora perioder: empirisk period från äldsta tid till 1600 samt från 1600 till nutid, eller i fyra mer preciserade: från äldsta tid till 476, från 476 till 1500, från 1500 till 1762 och från 1762 till nutid.

Sedan äldsta tid har vi vittnesbörd från inskriptioner, avbildningar och urkunder med veterinärvetenskapligt innehåll. Indier, perser, fenicier och naturligtvis kineser har haft husdjur. Från det gamla babyloniska riket har veterinärkonsten dokumenterats i Hammurabis lagar (ca 1700 f. Kr.). Egyptierna hade särskilda läkare för olika djur. Även offerdjuren skulle vara friska och behövde vård. Åtskilliga skrifter i djurläkekonsten förstördes i samband med bibliotekets i Alexandria brand. Djurläkekonsten kom till Grekland från Egypten, dock var grekerna mer intresserade av att lära känna människans anatomi och sjukdomar. Religiösa föreställningar förbjöd undersökning av döda människor. Bland grekerna anses Hippokrates vara läkekonstens fader och bör även betraktas som en föregångare till djurläkekonsten. Han använde sig av purgerande och diuretiska medel, av åderlåtning och studerade sjukliga förändringar eftersom han trodde på naturens självreglerande förmåga. Men naturligtvis använde han även medicinalväxter i sina recept och botemedel.

Då Hippokrates ofta citeras även i veterinärmedicinska verk bör han nämnas också i en kortare översikt.

Flera hundra år senare levde en annan Hippokrates, också han veterinärförfattare, varför förväxlingar förekommit. Vid den förste Hippokrates tid (400-talet f. Kr.) skrev även Simon av Athen om hästskötsel och vård. Han upprättade anvisningar för hur en häst skulle vara beskaffad och se ut. Vissa beskrivningar är aktuella ännu idag. Hästen har alltid intagit en särställning hos människan. I äldre tid var den befriad från lantbruksarbete. Den är ofta avbildad i konsten, ibland har den fått vingar, ibland ett horn mitt i pannan. En gammal legend från Veda-skrifterna säger: Vid världens skapelse hade hästarna vingar och de genomför himlen som andeväsen. Indra, gudarnas konung, lade märke till deras stora snabbhet och önskade använda dem för att dra gudarnas vagnar. Men han kunde inte fånga dem. Indra rådfrågade då Schälilotra, de vises prins, vilken svarade honom: »Ingenting är omöjligt för dig i de tre världarna, jorden, luften och himlen. Gör så att hästarna tvingas att dra vagnarna.» Och på befallning av mästar, kuperade Schälilotra vingarna på hästarna med hjälp av pilar. De lemlästade hästarna klagade hos det högsta helgonet. »Varför har du bedrövat oss, o vår herre och vårt helgon?» Och helgonet svarade: »Jag har klippt av er vingarna på befallning av Indra; men jag vill inte att någon annan skada skall hända er utan att er kropp må äras i de tre världarna. Indra, de andra gudarna och konungen över vagnarna skall bevisa er ära. Och jag vill att människorna skall ägna sig åt er välmåga och åt botandet av era sjukdomar.»

Sålunda, sände Schälilotra hästarna till jorden och till himlen för att spännas för gudarnas vagnar. Och han skrev en traktat på 12000 rader, vilket enligt legenden blivit rättesnöret för hästmedicinen. (Fritt översatt ur Leclainche, se litt.fört.)

Den kände härföraren Xenofon (380 f. Kr.) skrev i sitt verk om lantbruk att det är viktigt med rena stall. Smutsiga stallgolv orsakar svåra besvär för hästhovarna. Hästskor var vid denna tid okända (Smith). Vidare har Aristoteles studerat sjukdomarnas orsaker och försökt utreda dem, bl. a. dynt, rabies, tetanus, boskapspest och elakartad lungsjuka. Han konstaterade att hästen saknar gallblåsa och bestämde hästens ålder efter tänderna. I *Historia Animalium* finns uppgifter om alla slags djur, t. ex. att kamelen kan vara utan vatten i fyra dagar, att vissa djur idisslar och att digestionen har betydelse.

Veterinärkonsten kom via Grekland till Rom, där den praktiserades för djurens egen skull. Columella var en flitig författare och har behandlat särskilt hästens, oxens och fårets sjukdomar. Han var både praktiker och teoretiker. Columella insåg att det var nödvändigt att isolera sjuka djur för att förhindra smitta. Han anses vidare ha fört fram veterinärkonsten till en självständig vetenskap. Columellas kurering av djuren saknar inslag av magi och vidskepelse (Ercolani). I *Naturalhistorien* betonar Plinius veterinärkonstens betydelse.

Galenus har citerats både i human- och veterinärmedicinska skrifter i hundratals år. Han studerade och förde ut Hippokrates teorier om de fyra kroppsvätskorna vilka varit bestämmande för många sjukdomar, nämligen blod, slem, gul galla och svart galla. Man ansåg att vätskorna styrde jämvikten mellan elementen luft, vatten, eld och jord. Växterna harmonierar i systemet med att vara varma, kalla, torra och våta i olika grader. Denna teori levde kvar in på 1700-talet.

Under 200-talet blev veterinärkonsten erkänd och en särskild hästläkare följde med de romerska krigshärarna.

Publius Vegetius Renatus (450–510 e. Kr) författade ett rent veterinärmedicinskt verk, *Ars veterinaria mulomedicina*, där hästen och dess sjukdomar är utförligt

behandlade. Även Vegetius kände till smittorisen hos vissa åkommor. Hästskor var vid denna tid fortfarande okända men en gammal metod att göra ett slags skydd åt hästhovarna lär ha framförts av Vegetius. Man kokade spansk ginst (*Ginestra Hispanica*) i vinäger och blandningen beskrivs i flera veterinärhistoriska verk. Vegetius bok utgavs med titeln *Vegetii Renati Artis Veterinariae, sive Mulomedicinae* ... (Basel 1528). För den äldsta tiden i det övriga Europa skall ytterligare endast nämnas den engelska s. k. *Leech-Book* från 900-talet.

Vidare har den bysantinska skolan, upprättad av Apsyrus på 300-talet e. Kr., haft stor betydelse. Apsyrus skrev brev till vänner och bekanta i veterinärmedicinska frågor. Han kände till de vanligaste häståkommorna. Brevens samlades och gavs ut anonymt under titeln *Hippiatrika* på 1100-talet. Detta verk ligger till grund för vår moderna veterinärmedicin, anser vissa veterinärhistoriska författare. Även Apsyrus var opåverkad av vidskepelser. Arbetet skrevs på grekiska med inslag av latin (Heusinger). Konstantin VII ansåg det vara av värde att ge ut skrifter i veterinärkonst, och det antas att han tog initiativet till utgivningen. På 300-talet levde den redan nämnde veterinären med det förpliktigande namnet Hippokrates. Han tillhörde den bysantinska skolan liksom Chiron, vars verk förekommer i *Hippiatrika*. Om Chiron var en verklig person eller endast hänsyftar på centauren skall låtas vara osagt.

Araberna översatte grekiska skrifter i djurläkekonst vilka senare översattes till latin via arabiskan. Centra för översättning fanns ända in på 1200-talet i Sevilla och på Sicilien. Araberna har alltid satt hästen mycket högt, och de hade en väl utvecklad läkekonst. Inte minst deras drogterapi fick betydelse i Europa (jfr Salerno-skolan). Växterna har sedan urminnes tid använts i behandlingen av sjukdomar. Moses av Palermo vid Roger II:s hov på Sicilien fick i uppdrag att översätta arabiska verk till latin.

Först på 1200-talet inträder en stor förändring i veterinärläkekonsten. Författare som Jordanus Ruffus (*Giordano Ruffo*), Albertus Magnus, Petrus de Crescentius m. fl. förnyar de äldre källorna. De flesta författarna hänvisar till klassikerna, dock utgör Ruffus ett undantag. Denne kommer att behandlas särskilt eftersom han är författare till *It. 6*. Italien kom att bli veterinärkonstens vagna och blev av stor betydelse under de kommande seklerna. Om det alltid förtjänar sitt rykte vad beträffar vetenskapliga metoder är kanske dock tveksamt. Min studie utgår från den litteratur jag konsulterat.

Jordanus Ruffus, författare till It. 6

Ruffus, vars namn förekommer under formerna Ruffo, Rufos, Ruffus, Ruso, Rusto och Jordano, Jordanus etc., kom från Kalabrien. Han var av adelssläkt och blev överhovstallmästare, marescalco, vid Fredrik II:s av Hohenstaufen hov. Om hans verk kom till på beställning av kejsaren eller på eget initiativ vet man ej säkert. Hur som helst har Fredrik II med all säkerhet intresserat sig för arbetet, då han var mycket hästintresserad och dessutom ägnade sig åt att undersöka varför djuren blev sjuka (jfr Kejsarens jaktbok: *De Arte venandi cum Avibus*).

Veterinärhistoriska författare som Delprato, Fröhner, Heusinger, Ercolani, Moullé, Smith m. fl. har tvistat om huruvida Ruffus skrev sin bok på latin, italienska eller sicilianska, vilka språk samtliga talades vid det sicilianska hovet. Dock vet man att nästan samtidigt dök verket upp på alla tre språken för att därefter snart översättas till andra europeiska tungomål. *Medicina equorum* eller *El libro di mascalcia*, *Libro dell'arte della marescalcia* skulle visa sig bli normgivande och fungera som standardverk i flera århundraden. Ruffus anses vara den som återupptäckte veterinärkonsten, vilken legat i träda under många hundra år, och har antagligen känt till

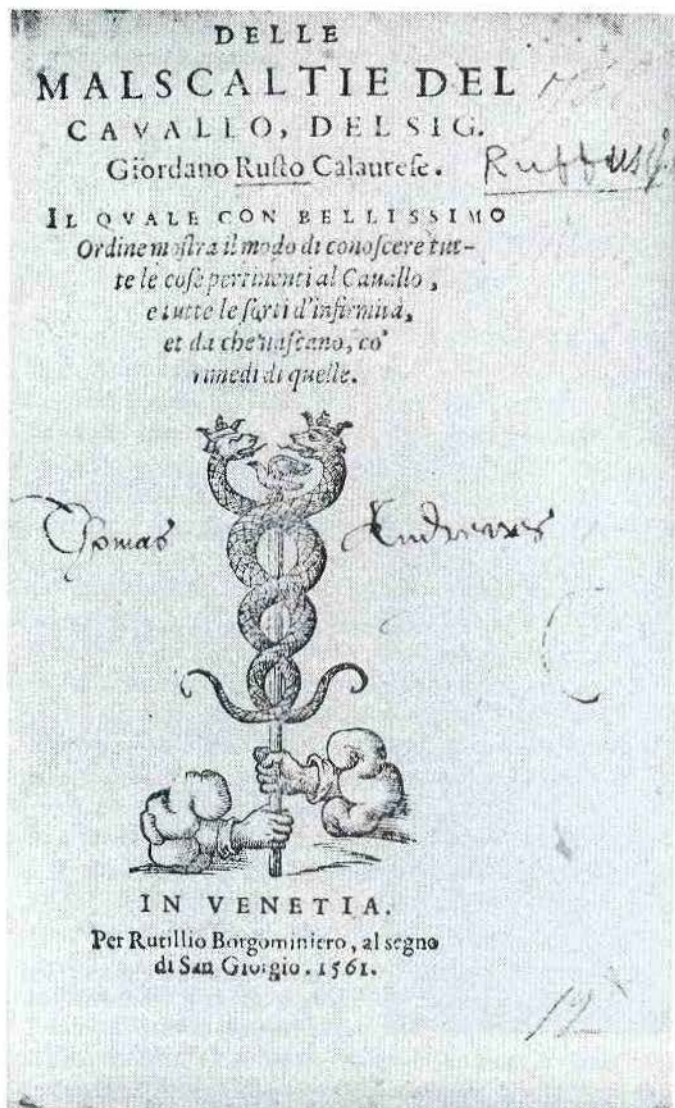

Fig. 1. OBS! namnformen Rusto istället för Ruffus. Även titlarna på verket varierar. Tillhör Br. Libr., Foto Br. Libr.

de äldre verken, det s.k. allmängodset, även om han inte hänvisar till de gamla klassikerna. Däremot skulle framtida författare ofta komma att hänvisa till Ruffus. Verket är dessutom befriat från besvärjelseformler, astrologi och övertro i allmänhet. Det är för tiden ett sakligt arbete om veterinärkonst (i hästmedicin). Ruffus är bl. a. pionjär när det gäller hästens skoning och problem med hovarna. Först under 1200-talet blir hästskor vanliga.

Avskrifter och översättningar påbörjades tidigt och naturligt nog har ändringar, felaktigheter, tillägg och avdrag gjorts under århundradenas gång. Att boken var en viktig källa för veterinärkonsten råder det inget tvivel om.

1400-tals-handskrift i Tilanders samling visar sig vara del av en Ruffus-text

Trattato veterinario, med KB-signum Til. It. 6, är en pappershandskrift, skriven på italienska (volgare), från andra hälften av 1400-talet. Professor G. Tilander köpte

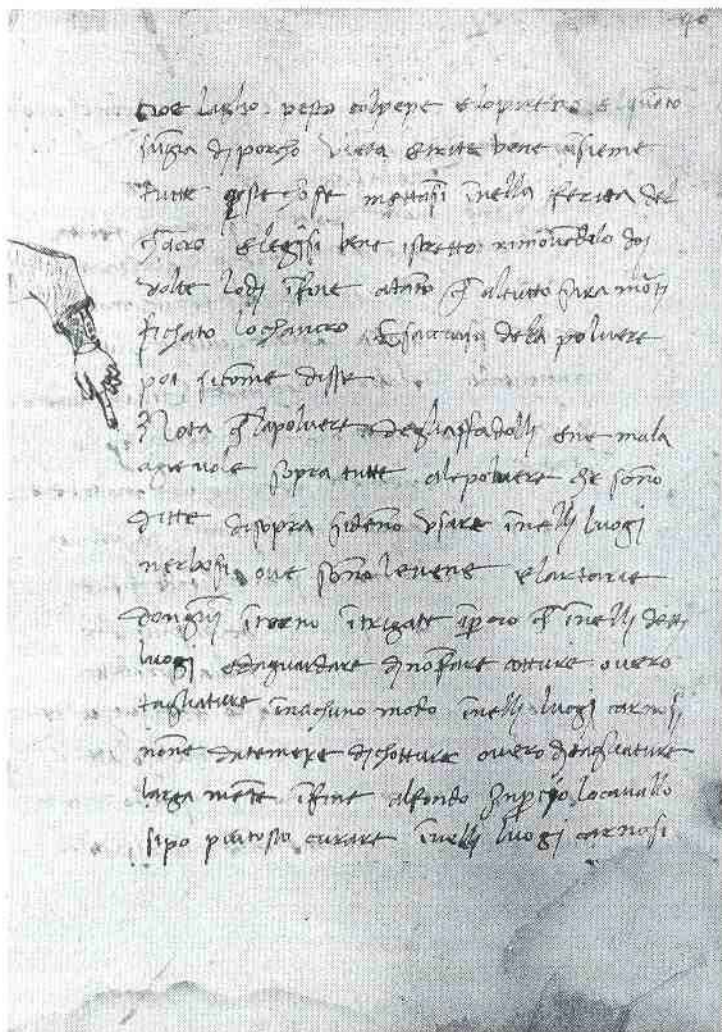

Fig. 2. Trattato veterinario med KB-signum It. 6. Andra hälften av 1400-talet. Foto KB.

den i Paris omkring 1930, och den tillhör hans jaktbibliotek, som skänktes till Kungl. biblioteket 1983. I Tilanders kartotek står att handskriften är outgiven men bör ges ut. Den har stort intresse från språkvetenskaplig och veterinärhistorisk synpunkt.

Handskriftens mått är 215 × 148 mm och skriftytan 160 × 125 mm. Den omfattar 59 blad med 17–23 rader på varje sida, skrivna av en hand med brunsvart bläck. Blad 46 är bortrivet så när som på ett litet stycke. Blad 17 är trasigt och i början saknas 2 blad. Manuskriptet har fuktfläckar men går för övrigt relativt lätt att läsa. Skriften är närmast en humanist-kursiv med merkantila drag och icke professionell utan oregelbunden och ganska spretig. Texten är mekaniskt avskrivet, rubriken till ett nytt kapitel kan t. ex. börja längst ned på en sida. Det handlar alltså om en avskrift för privat bruk som icke är tänkt att pryda något bibliotek. Papprets vattenmärke, en stege, tillhör Fabrianifabrikerna. Träpärmarna har rester av skinn på ryggen och av ett spänne. Den har endast varit bunden en gång (S. G. Lindberg) och pagineringen är ursprunglig.

Handskriften har ingen titel, författare eller innehållsförteckning. Den innehåller 60 numrerade kapitel med namngivna förvärvade sjukdomar och deras botemedel, därefter några onumrerade kapitel rörande medfödda åkommor och beskrivningar av hästens exteriör och inre egenskaper. Första sidan börjar med en slags dikt på 16 versrader över en hästs egenskaper, vilka till antalet bör vara 20. Även på Wellcome Institute i London finns en Ruffus-avskrift omfattande endast avdelningen med sjukdomar. Min teori är att It. 6 är sista delen i en Ruffus-avskrift och att beställaren hade behov endast av kapitlen om sjukdomarna. Sista sidan skiljer sig från den övriga texten genom beskrivning av insektsbett och av inslag av besvärjelser.

Italien – »Veterinärkonstens vagga under renässansen»

Följande tre namn får representera 1300-, 1400- och 1500-talen. Laurentius Rusius (Rusinus, Ruzzius, Russo m. fl. varianter) verkade i Rom under första hälften av 1300-talet. Han var påverkad av bl. a. Ruffus med vilken han ofta blivit förväxlad. Det förklarar en del av förvirringen kring namnformerna. Flera veterinärhistoriker anser att Rusius arbete var av större intresse än Ruffus, trots att Rusius var påverkad av astrologin, vilket å andra sidan var normalt för tiden. Rusius dedicerade sitt verk till kardinal Napoleon Orsini. Det publicerades första gången i slutet av 1400-talet med titeln *Opera dell'arte del Malscalcio di Lorenzo Rusio*. Jag har haft tillgång till en upplaga från Venedig 1543.

Bartholomew Grisone levde på 1400-talet och var praktiserande veterinär. Han kom från Bologna. Grisone gav ut en bok om ox- och hästmedicin. Den lär aldrig ha tryckts och manuskripten är sällsynta.

Slutligen skall senatorn från Bologna Carlo Ruini nämnas, vilken räknas som den förste verkliga kännaren av hästens anatomi. När det gäller sjukdomarna har han hämtat kunskap från de äldre verken. 1500-talet kan betecknas som en renässans även inom veterinärkonsten. Ruinis *Anatomia del cavallo, infermità et suoi rimedii*, tryckt i Venedig 1707, har praktfulla illustrationer vilka ofta avbildas.

Nästa revolutionerande händelse inom veterinärmedicinen är grundandet av veterinärskolorna. Som sagts i inledningen bildades den första av Claude Bourgelat i Lyon 1762. Den andra tillkom 1765 i Alfort. Italien fick sin första skola 1769, Danmark 1773 och Sverige 1775 i Skara.

I samband med upprättandet av veterinärskolorna återupptogs ordet veterinär och dess sammansättningar. Ordets etymologi är oklar. Vissa menar att det kommer av *veterinus* (*bestia da soma*) = lastdjur. Vid Romerska rikets fall 476 försvann begreppen *veterinarius*, *mulomedicina medicus veterenarius*, och ersattes av *marescalco* och *maniscalco* samt av direkta översättningar av djurdoktor. *Marescalco* anses komma av *mare* = märr och *skalk* = tjänare, båda orden av nordiskt eller keltiskt ursprung.

INTRODUKTION TILL ÖRTMEDICINEN

Växterna i förteckningen är alfabetiskt ordnade utan hänsyn till familjetillhörighet eller växtplats. Drygt ett 50-tal medicinalväxter förekommer i Ruffus-handskriften. Avsikten är att samtliga senare skall identifieras och beskrivas. Urvalet här beror på att jag började med de växter, där det förelåg oklarhet i skrifttydningen eller identifieringen, och även sådana som förekommer i svensk läkekonst. Illustrationerna är hämtade ur örtaböcker från 1400- och 1500-talen. Under samma århundraden utkommer herbarier, vilka inte bara innehåller medicinalväxternas namn, beskrivningar och egenskaper utan även regler för hur de skall plockas och

mot vilka åkommor de skall användas. Hippokrates och Galenus humoralpatologi återkommer också i dessa herbarier. Några av de mest kända är Herbarium Apulei, Hortus Sanitatis, Hieronymus Bock (Neu Kreuterbuch) och Petri Andrae Matthioli medici senensis, commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis . . . Kejsar Fredrik II utfärdade en medicinalförordning 1231, avsedd huvudsakligen för läkare och apotekare. (K. E. Heilmann, Kräuterbücher in Bild und Geschichte.)

För att påminna om växternas betydelse för medicinkonsten kan påpekas att människan snabbt lärde sig att inget liv kan existera utan växtlighet, och talesättet »växten som laboratorium» är lika gammalt som civilisationen. Från samlarstadiet till fast bosättning har växten varit ett livsvillkor.

Redan i Hammurabis lagar refereras till växtdroger, bl. a. saffran, kanel och vitlök. I British Museum förvaras fragment av lertavlor om den babyloniska läkekonsten. Papyrus Ebers från ca 1500 f. Kr. (namnet kommer från den tyske egyptologen Georg Ebers, som köpte papyrusrullen 1872 i Egypten) upptar inhemska och utländska droger såsom aloe, malört, bolmört samt recept på dekokter, infusioner, mos, piller, salvor m. m.

Hippokrates måtto var »primum est non nocere» (det viktigaste är att inte skada). Hans teori om de fyra kroppsvätskorna vidareutvecklades senare av Galenus. Under 1500-talet ifrågasattes denna lära och Paracelsus introducerade signaturläran.

Sedan urminnes tider har läkekonst varit förknippad med magi och ofta utövats av präster. Senare fungerade munkarna som »läkare» och klostren anlade från början medicinalväxtodlingar. Munkarna införde som nämnts en stor del av de viktiga läkeörterna till Sverige. Man vet att i klostren Monte Cassino i Italien och S:t Gallen i Schweiz odlades bl. a. kummin, bockhornsfrö, fänkål och salvia. Ruffus har inga hänvisningar till föregångarna, men har med säkerhet studerat deras verk. Man kan spåra viss arabisk inflytelse på ett antal ställen. Arabernas kännedom om droger var utomordentligt väl utvecklad. Om man jämför Ruffus val av växter med vad dessa enligt kemiska analyser innehåller, vill man gärna tro att han i de flesta fall använt rätt drog.

Sedan 1837 finns en professur i farmakognosi i Sverige (läran om naturprodukternas användning som läkemedel), numera knuten till Farmaceutiska fakulteten vid Uppsala universitet.

ACANTHUS – ACANTHUS MOLLIS L.

Branca ursina ingår i medikamenterna för att kurera olika hästsjukdomar under renässansen. Skälen till att *Branca ursina* bör vara *Acanthus mollis* är följande. I Pharmacopoea Collegii Medicorum Bergomi (1581) står »Acanthus Brancam Ursinam significat». Från denna, en av de äldsta uppgifterna, går jag till den färskaste (The Oxford English Dictionary, 2. ed. Oxford 1989) där man läser: »Bear's-breech or Acanthus, Lady's Mantle, Monkshood. An herbe called Acanthus, in French Branch-ursine.»

Då örten icke tas upp i de vanligaste örtaböckerna som medicinalväxt, är det angeläget att belägga den ytterligare. I Flowers of the Mediterranean hittar man *Acanthus mollis* L. = Bear's Breech. Vidare står i Nordisk familjebok (rev. uppl. 1904) under Acanthaceae: »Några akantacéer växa i södra Europa, *Acanthus mollis*, björnkloört, har hvita blommor inom grönaktigt purpurröd, taggig skärm. Den odlades redan af greker och romare såsom prydnadsväxt.» Bladen men även blomman används ofta i antik skulptur, framför allt kanske i korintiska kapitäl.

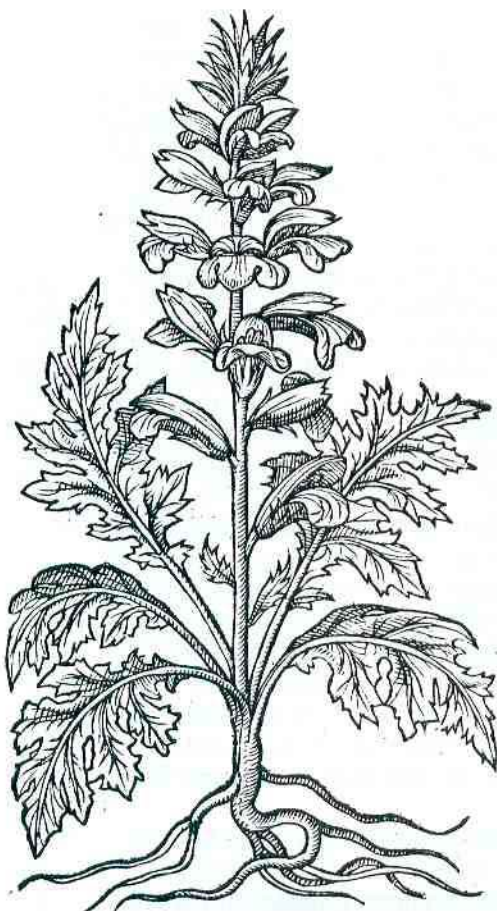
Acanthus fatiuis,

Fig. 3. *Acanthus mollis* L. Branca ursina eller björnkloört användes både i invärtes- och utvärtes kurer.

Björnklo är en direkt översättning av Branca ursina. Bladen eller snarare blommorna kan med god vilja liknas vid en björnlabb. Örtens växer runt Medelhavet, blommor från maj till augusti. Den är perenn och blomaxen kan bli över en halv meter högt. »Äggrunda stödblåd med taggar längs kanterna, skiftande i purpur» står det i den svenska översättningen av Polunin/Huxley's flora. Växtens konsthistoriska värde framhålls i många floror. Det har varit svårare att finna dess farmakologiska egenskaper. Dock finns »Branche ursine» med i Pharmacopoeja Holmiensis (1686) och rekommenderas i unguentum (salva) och som clysmaticum (klistir = lavemang). Man kan jämföra med uppgifter i Dictionnaire de médecine de chirurgie, de pharmacie . . . (21. ed. Paris 1908) av E. Littré: »Branche-ursine ou Brancursine, Plante de la famille des Acanthacées, dont toutes les parties sont émollientes. On a employé la décoction de ses feuilles en lavement.»

I Ruffus text ingår björnkloört tillsammans med malva, violört och vitriol i ett recept på en dekokt som skall ges med lavemang, se recept nedan.

Branca ursina står även i Sansoni-Harap's Standard Italian and English Dictionary (Firenze 1970): »Branca-ursina = Bear's breech = *Acanthus mollis*». Slutligen läses i Våra kulturväxters namn på svenska och latin (Sthlm 1977) »björnklo(ört) se

Acanthus». I handskriften förekommer björnklo i sex botemedel, här återges tre. Även i andra veterinärtraktater från 1300–1500-talen nämns örten i liknande recept. Veterinärkonsten var länge ett slags allmångods och först på 1500-talet kritiserades de gamla klassikerna öppet av Paracelsus. Skillnaden mellan human- och veterinärmedicin när det gäller behandling är inte särskilt stor. Recepten kan vara svåra att tyda eftersom mått sällan anges, dels också för att det ofta inte nämns vilken del av växten man skall använda. Man får förmoda att det var självklart i många fall. Däremot beskrivs hur ingredienserna skall hackas, blandas och kokas.

I kapitel 8 mot åkomsten »smärtor av för mycket att äta» = kolik förklaras i beskrivningen, att orsaken förmodligen är att hästen ätit för mycket korn eller liknande. Botemedel mot nämnda åkomma: Tag malva, branca orsina, mercorella och violer i lika mängd och koka det i ett kärl (formerna branchorsina, orsina, ursina förekommer omväxlande). I denna dekokt blandas en riklig mängd honung, salt, olja och vetekli och därefter vatten. Det hela, lagom hett, hålls i ett kärl och med hjälp av ett rör ges det i form av lavemang till hästen för att vätskan skall kunna cirkulera ordentligt i tarmarna. Nästa botemedel med björnkloört återges därför att också *Cassia fistola* ingår, som enligt mina undersökningar bör vara kanel och inte en växt tillhörande Leguminosae.

Sjukdomen »scalmato» yttrar sig så att hästens inälvor torkar ut; djurets träck blir illaluktande och människans, står det i beskrivningen av symptomen. Maskar bildas och orsaken är bl. a. vätskornas obalans i kroppen. Här möter vi Hippokrates humoralpatologi, vilken var normgivande under flera århundraden. Mot åkomsten skall man göra en dekokt av följande ingredienser: Tag violört, vitriol, branchorsina och malva, lika mycket av vardera, och koka dem tillsammans; blanda i kli från korn i lagom mängd. När det kokat ett tag silar man blandningen i en duk, därefter tillsätter man rikligt med smör och cassia fistola tills det löser sig och denna dekokt, lagom varm, ger man sedan hästen med hjälp av ett lämpligt instrument via analöppningen.

Branca ursina används även för utvärtes bruk. Här återges endast ett recept för att visa att man preciserat vilken del av växten som skall användas. När hästen har skadats på ryggen och fått ett sår som infekterats och svullnat, föreslår Ruffus att man först skall raka det skadade stället. Sedan skall man ta malört, coregiola och branca orsina, de spädaste bladen och lika mycket av varje samt hacka dem väl tillsammans med gammalt svinister i riklig mängd. Därefter läggs blandningen i ett rent kärl för att koka upp och sjuda till en jämn smet. Blandningen läggs sedan så het som hästen kan tåla på såret, och omslaget byts 3 eller 4 gånger om dagen, eller mer om så skulle behövas.

ALOE – ALOE PERRYI BAK. – ALOE VERA L.

Det finns ca 180 arter av aloe. Växten har stora, köttiga blad, ofta med taggar längs kanterna. Den tillhör suckulenterna av familjen Liliaceae, och kan alltså lagra vätska. Aloe har använts sedan urminnes tider som läkemedel och Dioskorides och Plinius rekommenderade den som avföringsmedel. Den är även blodstillande men för mycket av drogen får motsatt effekt. Under antiken skall Aristoteles ha givit Alexander den store i uppdrag att lägga under sig öar där aloe växte. Påståendet förklarar namnet sokotrisk aloe, då ön Sokotra i Indiska oceanen framställde aloedrogen. Araberna vidhöll att aloe endast kunde framställas på Sokotra, och drogen exporterades oftast från Zanzibar. Aloe är inhemsk i östra och södra Afrika, men flera arter finns på andra håll i världen. Man införde och odlade aloe runt

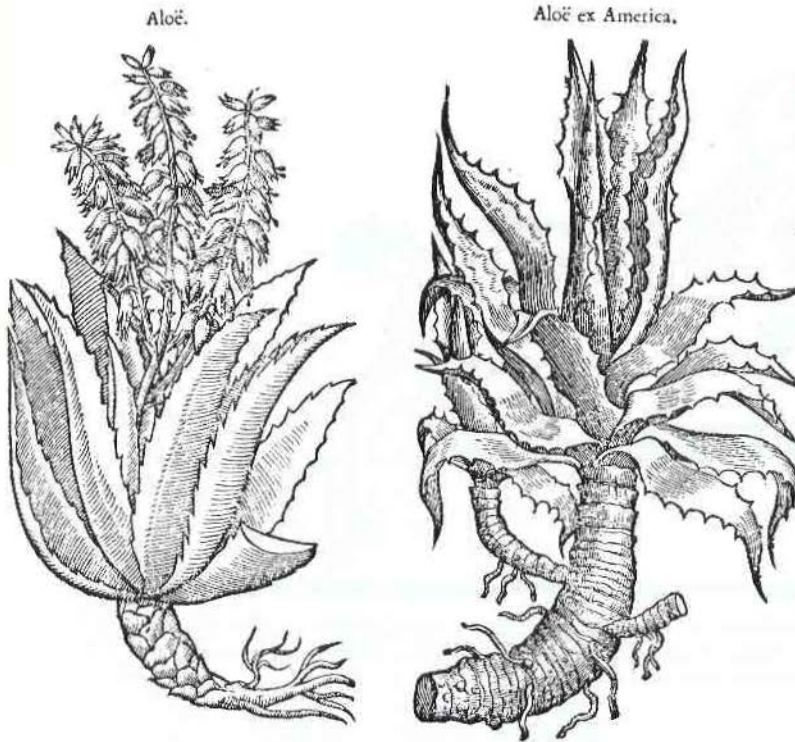

Fig. 4. *Aloe vera* L. Aloe var lämplig i ögonsalva, purgativer och blodstillande medel. Den fanns länge med i våra farmakopéer.

Medelhavet. Den skall icke förväxlas med agave som endast blommar med långa intervaller.

Aloe innehåller C-glykosider av antrakinoner och hartser. De verksamma ämnena är barbaloin och isobarbaloin. Drogen utvinns på följande sätt: Man skär av bladen och låter saften droppa ned från snittytorna i en duk eller liknande. Saften får indunsta under kokning över öppen eld. Den fasta återstoden bildar drogen aloe, vilken är genomskinlig och har en aromatisk doft som påminner om myrra. Man kan lösa upp den i sprit.

Aloe socotrina är upptagen i de gamla svenska farmakopéerna som ingrediens i ögonsalva, purgativer och blodstillande medel. I veterinärfarmakopén 1832 upptas drogen under simplicia, vilket innebär enkla läkemedel och sådana som utgör allmänna handelsvaror. Aloe såldes tills för inte länge sedan på apotek. Vidare, i 2. uppl. 1864, heter det, att *Aloe spiccata* Terub m. fl. arter kommer från Godahoppsudden. Idag hittar man *Aloe ferox* Mill. under Kap-aloe och *Aloe barbadensis* Mill. som Curacao-aloe. Den som åsyftas i It. 6 bör vara *Aloe perryi* från Afrika. I manuskriptet kallas den aloe epatico eller patico. På ett ställe står patinco, vilket får betraktas som en felavskrift; epatico eller patico betyder »härörande från levern». Ruffus har med aloe i en blandning, vilken skall stilla blodet vid sjukdomen »anticore» hos hästar. Receptet lyder: Tag två delar rökelse och en tredjedel aloe patinco, hacka det väl och blanda det därefter med äggvita och finklippta hår från en hare. Blandningen läggs på såret.

Ingredienserna i de olika handskrifterna kan variera. Många gånger kan det vara svårt att avgöra om det rör sig om en feltolkning, eller om skrivaren har ändrat eller om det är ytterligare en variant av texten.

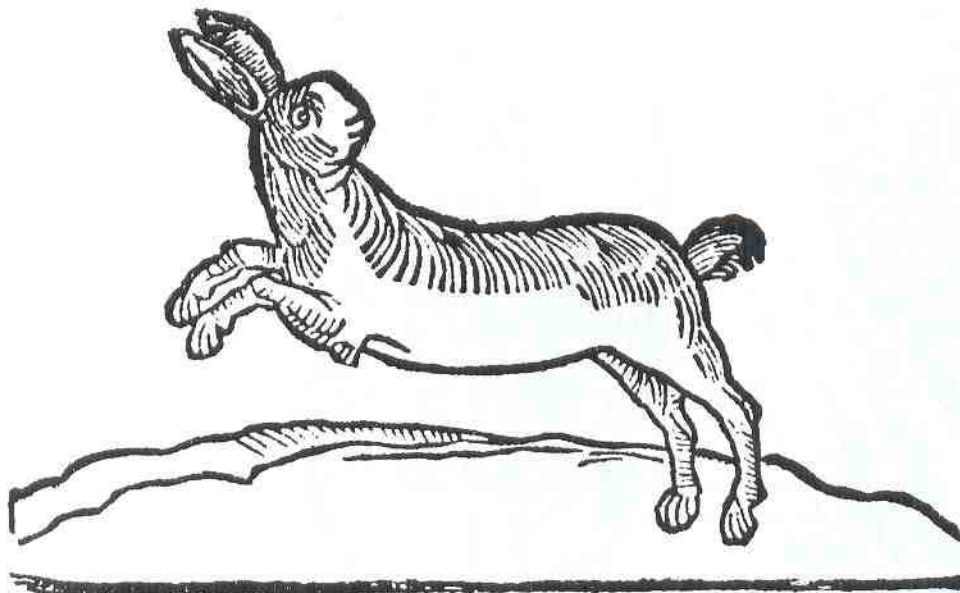

Fig. 5. Ruffus föreslog en blandning av aloe, rökelse, äggvita och finklippta hår av hare att lägga på såret vid »anticore». Anticore, antecore, beskrivs av Ruffus som en elakartad svulst i närheten av hjärtat. Ordet förklarar han med »conta cor».

I kuren mot urinförträngning i It. 6 står aloe, under det att de andra texterna har aglio (vitlök). Min uppfattning är att det bör vara aglio och inte aloe, på grund av att aglio var ett beprövat och erkänt urindrivande medel. Aglio förekommer dessutom tillsammans med peppar och den kombinationen återfinns i en annan behandlingskur i It. 6., i kapitel 47 om »cancro» vilket i äldre tid betydde ett sår eller en varböld.

FÄNKÅL – FOENICULUM VULGARE GAERTN.

Fänkål, fenikål eller fennekål är en flerårig ört tillhörande familjen Umbellifere. Den förekommer vild i södra Europa. I norra Europa övervintrar örten inte, men den har odlats och odlas i hela världsdelen. Fänkål blommar andra året. Växten blir drygt en meter hög, bladen liknar dillens. Fänkålsroten är en användbar och god grönsak både rå och kokt.

I medicinskt syfte används mest frukterna, allmänt kallade frön, »semi di finocchio». Klyvfrukterna innehåller flyktiga oljor (huvudbeståndsdel anetol), socker, fet olja och andra substanser.

Foeniculum är ett antikt latinskt namn, diminutiv av foenum som betyder hö. Växtens blad liknar också gräs och gulnar när de torkar. Bland andra Diskorides har beskrivit fänkål. Roten ingår i de fem rötter, vilka används vid njurbesvär. Frukterna har sin plats bland de fyra varma frön som utgör en speciell drog. Vid Salerno-skolan användes fänkål tillsammans med destillerat vatten vid ögonsjukdomar. I Ruffus manuskript finner vi fänkål eller snarare »fänkålsfrön» i receptet mot åkomman gaskolik hos hästen. (Del dolore per ventosità. Cap. 7.) Sjukdomen uppträder när hästen överansträngt sig och blivit svettig. Den skall då icke äta eller dricka genast efteråt. För att lätta på trycket använder man ett rör som sätts in genom rectum. Hästen skall sedan dricka vatten kokt med kummin och semente di

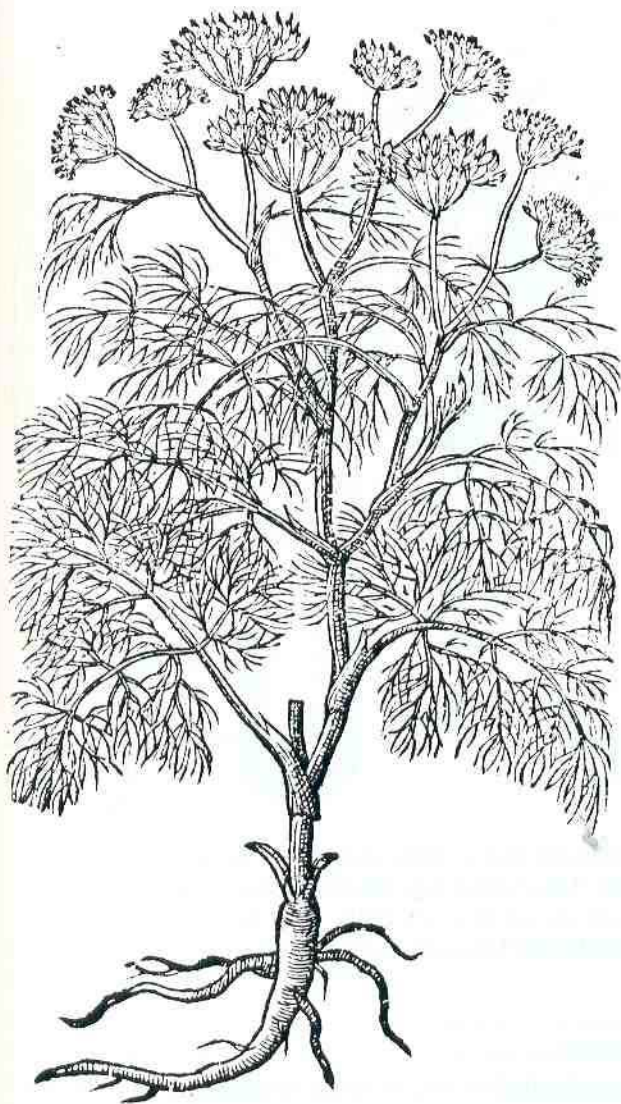

Fig. 6. *Foeniculum vulgare*
Gaertn. Vid gaskolik föreslår
Ruffus kokt vatten med kum-
min och fänkålsfrön. Även i
en dryck som ges vid kvick-
drag (bolso) ingår fänkålsfrön
tillsammans med andra ingre-
dienser.

finocchio i riklig mängd. Till denna dryck kan man, när den svalnat tillsätta något vetemjöl. Semente betyder frön, men det handlar alltså fortfarande om fänkålsens frukter, allmänt kallade fänkålsfrön. Ruffus föreslår också fänkålsfrön i blandningen för behandling av andningsbesvär (del cavallo pulsivo, under namnet bolso i It. 6) hos hästen. Djuret plågas våldsamt och har svårt att andas och kan icke inta varken fast föda eller dryck. Bolso bör vara detsamma som kvickdrag.

Kuren lyder: Tag 3 drakmer nejlikor (garofani), lika mycket muskotnöt (noce moscata), ingefära (zenzivero), galangarot (galanga), kardemumma (cardamomi) alla i lika mängd; nuceria cravina, kummin (cimino) och fänkålsfrön i större mängd än de ovan angivna ingredienserna. Pulvrisera och blanda allt omsorgsfullt med ett bra vitt vin. Tillsätt därefter en lämplig mängd saffran, blanda väl och vispa till en jämn smet. Tillsätt så många äggulor att det blir rinnande, blanda och rör om till en konsistens som lätt kan sväljas. Håll drycken i ett oxhorn och ge den två gånger till

MERCVRIALIS. MAS.

MERCVRIALIS FOEMINA.

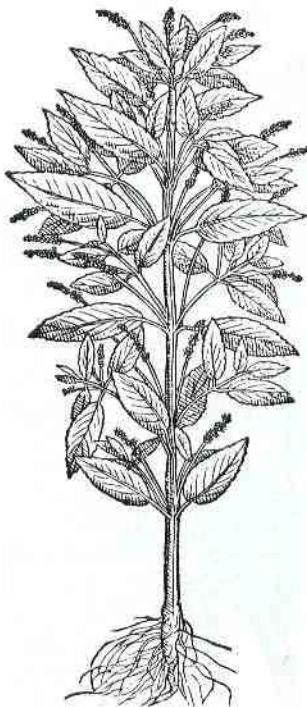

Fig. 7. *Mercurialis annua* L. Troligtvis grenbingel. Den ingick i en blandning vilken gavs som lavemang.

hästen medan dess huvud hålls högt. Munnen på hästen hålls öppen utan betsel, och drycken ges till djuret med hjälp av hornet. Man håller helt enkelt vätskan i halsen på hästen, varefter man måste stänga munnen på den och hålla ihop den i ca en timme, så att dekokten lätt kan cirkulera i de inre organen.

GRENBINGEL – MERCVRIALIS ANNUA L.

Mercorella bör vara grenbingel, tillhörande familjen Euphorbiaceae. Grenbingel är en ettårig växt som har han- och honblommor på olika stånd. Den odlades som medicinalväxt och är inhemsk i syd- och mellaneuropa. Örten blommar från april till november. Grenbingel innehåller: saponiner, eterolja med metylamin, garvämnen och kaliumsalter. Hela växten användes i medicinskt syfte. Den är giftig och den bör inte överdoseras.

Dioskorides upptäckte att mercorella var tvåbyggare och påstod att förtäring av avkok på hanblommor framkallade födsel av gossar och dito av honblommor födsel av flickor. Hippokrates har nämnt örten och rekommenderat den som avförings- och urindrivande medel. Mercorella kan betraktas som en språklig variant till mercuriale (kvikksilver). På engelska heter växten mercury. Det svenska namnet kommer från tyskan.

Ruffus föreskriver mercorella i receptet mot sjukdomen kolik, »för mycket att äta», åkomman leder bl. a. till förstoppning. Grenbingel ingår tillsammans med andra växter i ett medel som ges till hästen som lavemang (se *Branca ursina*, *Acanthus*).

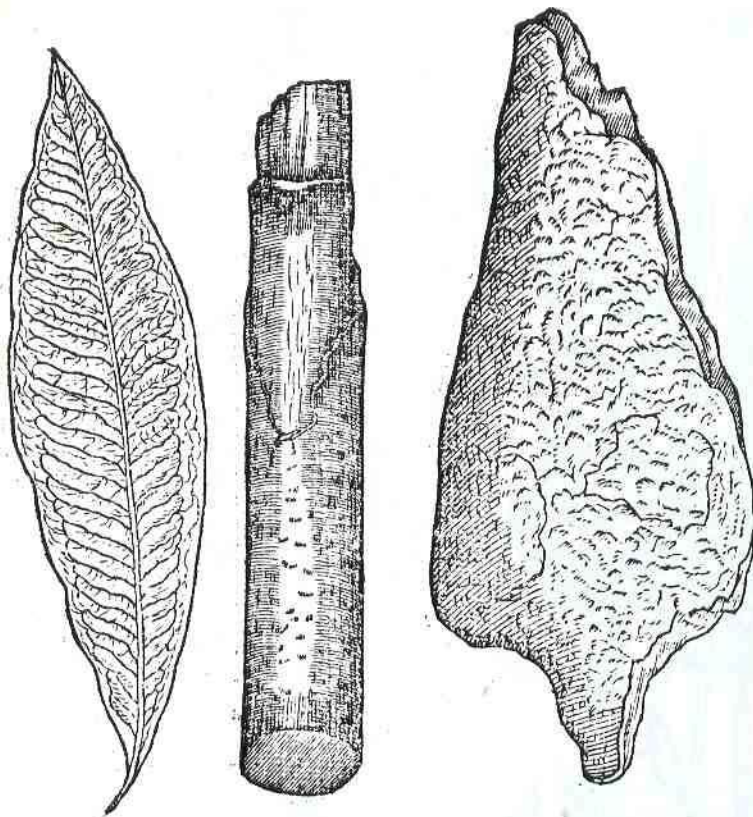

Fig. 8. *Cinnamomum cassia*,
Cinnamomum zeylanicum
Blume. Ingår i det kända
universalmedlet mitridat och
senare även i theriak. Mitri-
dat har sitt namn efter Mitri-
dates av Pontos vilken tog
medlet för att undvika förgif-
ning. (Theriak se fig. 14.)

KANEL – CINNAMOMUM CASSIA – CINNAMOMUM ZEYLANICUM BLUME

Kanel är barken från ett vintergrönt träd som hör hemma i Asien. Det odlas i södra Kina och på Ceylon, man talar om ceylon-kanel till skillnad från cassia-kanel, vilket också de latinska namnen visar. Trädet tillhör familjen Lauraceae, bladen är avlånga och lancettformade, blommorna är små och vita i klasar. Frukten är ett svart bär. Vid odling beskärs växten för att hindra att den växer upp till ett högt träd. Skotten anses ge den bästa barken. Barken innehåller slem, garvämnen, eterisk olja med kanelaldehyd.

Drogen används i allmänhet som urindrivande, hostdämpande, magstärkande, vid diarréer, mot kvinnosjukdomar, i ögonsalva etc. I veterinärmedicinen förekommer den i åtskilliga droger. Kanelen omtalas vidare av Dioskorides, Plinius, Galenus, listan över antika författare kan göras lång. Kineserna använde kaneln som läkemedel flera århundraden f. Kr., och i bibeln står att man skall blanda kanel i den heliga oljan. Naturligtvis är denna utmärkta »krydda» även en ingrediens i mitridat och senare theriak.

Fenicierna introducerade kaneln i Europa. Den kom via Arabien, varför man länge trodde att den var inhemsk där. Det berättades åtskilliga historier om svårigheten att samla in kanelbarken. Fenicierna utnyttjade och spädde på ryktena för att kunna sätta ett så högt pris som möjligt på varan. Theophrastos har fortsatt att berätta

Casia nigra.

Fig. 9. *Cassia fistula*. Växten tillhör familjen Leguminosae och började användas som läkemedel under medeltiden. Då även kanel benämndes cassia i litteraturen är det svårt att avgöra vilken växt som menas.

de gamla skrönorna om hur farofyllt det var att skaffa barken. Trädet växte i bergdalar där det vimlade av farliga ormar, som man måste skydda sig mot. Det berättas vidare att ormarna åt veden och lämnade kvar barken.

I Europa kallades kanelen under medeltiden och tidigare »xylocassia» (träkassia) och i senare medeltid *cassia fistula*. På 1200-talet fick en helt annan drog namnet *Cassia fistula* varför det ibland kan vara svårt att avgöra vilken som menas. Formen *cassia vera* dök upp för att beteckna kanel. Kanel heter *cinnamomo* på italienska. Dessutom finns flera sorters kanel.

Den holländske läkaren/botanikern Caspar Bauhinus (1560–1624) döpte barken till kanel efter »cannella» som betyder litet rör. Man rullade ihop barken till en liten käpp eller ett litet rör. Samtliga Ruffus-texter jag studerat har formen *cassia fistula*,

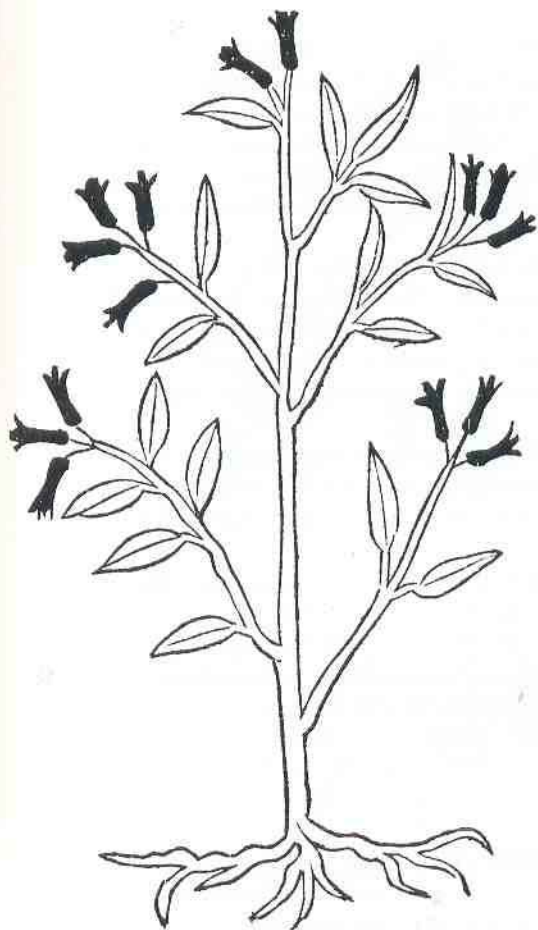

Fig. 10. *Syzgium aromaticum*. Kryddnejlika var tillsammans med bl. a. muskotnöt, kardemumma och saffran ingrediens i en dryck som gavs till hästen mot kvickdrag.

och jag anser sannolikt att Ruffus menade kanel. Kryddan ingår i en vätskeblandning, vilken ges till hästen som lavemang vid sjukdomen »scalmato» (uttorkning av inälvorna): Tag violört, vitriol, branca ursina och malva, varje ingrediens i lika mängd; koka dem tillsammans och blanda i kli från korn i lämplig mängd. När blandningen är väl kokt silar man det hela i en duk och tillsätter därefter rikligt med smör och kanel.

KRYDDNEJLIKA – EUGENIA AROMATICA – EUGENIA CARYOPHYLLATA THUNB.

Kryddnejlika kommer från ett vintergrönt högt träd (ca 15 m). Bladen är läderaktiga och blommorna är samlade i en flock. Trädet tillhör familjen Myrtaceae och är inhemsk på Moluckerna. De torkade blomknopparna kom till Norden och kallades på tyska Nagelken. Knoppen liknar en »Nagle» (spik) vilket på svenska blev naeglika. Ordet har inte med blomman nejlika att göra. Jämför engelskans clove, som härleddes från latinets clavus (spik). Kryddnejlika innehåller nejlikeolja med eugenol (70–90%), karyofyllin, phylosterol och vanillin.

Drogen har sedan urminnes tider använts mot väderspänning, kväljningar, m. m.

Mumiefynd visar att kryddnejlika användes i Egypten under faraonerna. Till Europa infördes den på 300-talet och ansågs som en av de värdefullaste kryddorna.

Hildegard av Bingen skriver om kryddnejlika, likaså Henrik Harpestreng och Marco Polo nämner den. Nicolo Conti fastslog på 1400-talet att den härstammar från Moluckerna. Nästa århundrade ockuperade portugiserna Moluckerna vilket fick stor betydelse för nejlikeexporten. Holländarna fördrev portugiserna i början av 1600-talet och förstörde kryddnejliketräd och muskotträd. Odlingen begränsades till ön Amboina.

Först år 1770 lyckades fransmännen plantera kryddnejliketräd på Mauritius varifrån den sedan spreds till andra tropiska områden. I äldre texter går kryddan under namnet *cariophyllum*. En del Ruffus-texter har formen *caryophyllum*. Ruffus ger recept på en dekott när hästen har drabbats av »bolso», en sjukdom som närmast kan liknas vid lungemfysem. Djuret lider svårt av andnöd och kan varken inta fast föda eller dryck.

Receptet lyder: Tag 3 drakmer kryddnejlika, 3 drakmer muskotnöt, galangarot, kardemumma i lika mängd, *nuceria caruvia*, kummin, fänkålsfrön (frön se fänkål) i mindre mängd än de övriga ingredienserna som ovan nämnts, (övriga handskrifter rekommenderar större mängd). Allt pulvreras väl och blandas med ett bra vitt vin. Därefter tillsätts krossad saffran och en äggula; blanda till en slät dryck som går lätt att svälja. Fyll ett oxhorn två eller tre gånger om dagen och ge innehållet till hästen sedan man betslat av. Slutligen skall nämnas att i vår tid används nejlikeolja, vilken utvinns genom destillation med vattenånga, i tobaksindustrin och av tandläkare som bedövningsmedel. I hushållet är kryddnejlika en nödvändig krydda i julglögg, vid flera bakverk samt i en del maträtter.

PEPPAR – PIPER NIGRUM L.

Pepparväxten är en klättrande buske med luftrötter tillhörande familjen Piperaceae. Bladen är läderartade och blommorna sitter i ax, som ger små frukter som först är gröna, sedan röda och slutligen gula. Grönpeppar, svartpeppar och vitpeppar kommer från samma frukt. Växten härstammar från syd-Asien.

Frukten innehåller flyktig olja med pinen, fellandren och limonen samt alkaloiden piperin vilken ger den skarpa smaken. Peppar har använts som läkemedel sedan äldsta tid och som krydda. Den infördes tidigt till Europa där den snabbt blev en dyrbar vara. Pepparkorn har ända in på 1900-talet ansetts som en värdefull krydda, antagligen beroende på den intressanta historia som förknippas med den.

Hippokrates, Dioskorides och Galenus nämner peppar som medicinalväxt. Hippokrates rekommenderade den mot hosta, tandvärk, feber, diarré och i ögonsalva.

Man trodde att långpeppar, svart- och vitpeppar kom från samma växt. Förväxling med svart- och vitpeppar kan ännu förekomma. På 1500-talet skriver Valerius Cordus att det rörde sig om samma växt. Cordus är författare till Europas första farmakopé (Nürnbergfarmakopén, 1546). Den italienske läkaren Pietro Andrea Mattioli klagade att svart- och vitpeppar är den omogna och mogna frukten av en och samma buske. Frukten är ett bär. De svarta pepparkornen är de omogna bären som får torka i solen, de vita är de mogna, vars mjuka yttre skal har tagits bort.

Marco Polo bidrog till att Venedig och Genua samt i viss mån även Florens fick behålla handeln med peppar. Peppar kom att bli ett gemensamt begrepp för kryddor från Orienten vid denna tid. I England kallades kryddhandlare för peppers och i Frankrike *poivries*. Henrik Harpestreng skriver om peppar i sin bok och föreslår drogen vid lever- och magsjukdomar. Linné är av samma åsikt. Peppar var också en

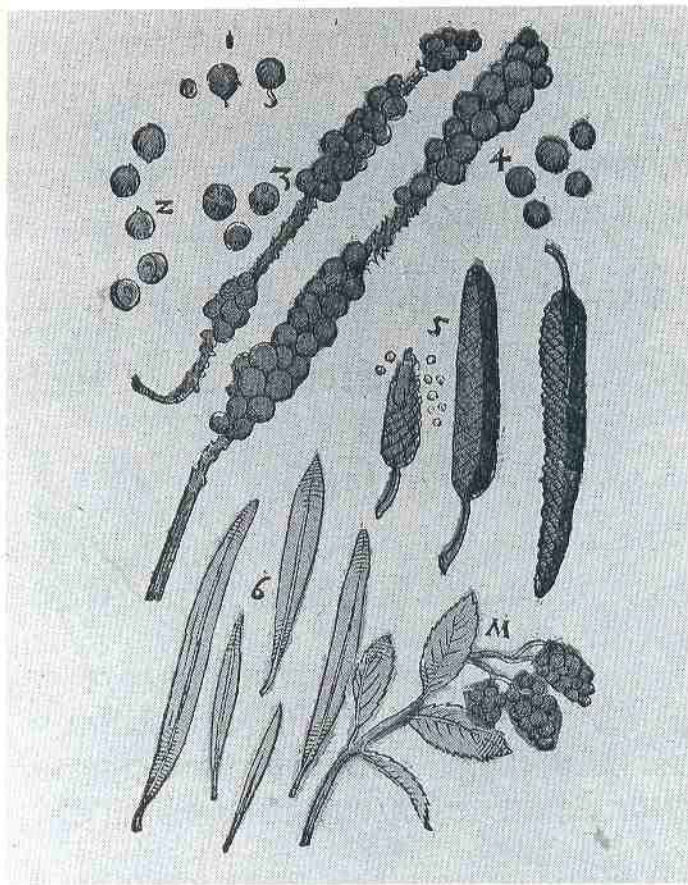

Fig. 11. *Piper nigrum* L. Peppar var under antiken och medeltiden så värdefull att den betraktades som en högt uppskattad gåva.

av ingredienserna i universalmedlet theriak som så sent som på 1900-talet ingick i farmakopéerna. I Ruffus recept ingår peppar tillsammans med vitlök (se under vitlök).

VALLÖRT – SYMPHYTUM OFFICINALE L.

Växten blommar i juni–augusti med violetta, ibland röda eller vita blommor. Den kan bli upp till en meter hög. Vallört är inhemsk i sydösteuropa och västasien men är lätt att odla och förvildar sig snabbt, den tillhör familjen Boraginaceae. Roten har använts i skolmedicinen sedan urminnes tider fram till 1700-talet, då den i stället övergick till folkmedicinen. I början av 1900-talet kom den åter i ropet (The British Medical Journal 1922, C. J. Mac Alistar). I boskapsmedicinen har den använts invärtes vid diarréer och blodstallning och utvärtes vid benbrott och gamla sår.

Roten innehåller bl. a. alkaloiden symphytocynoglossin, konsolidin, allantoin, garvämne, slem, socker, stärkelse och något eterisk olja. Man förstår att örten fått rykte om sig som något speciellt, när man läser vad Dioskorides och de äldre örtaboksförfattarna skriver om roten, vilken skulle kunna regenerera avskurna vävnader och sammanfoga avskurna köttbitar.

Både Henrik Smith och Simon Paulli nämner denna egenskap, t. o. m. Linné

Fig. 12. *Consolida minore*. I ms It. 6 står *Consolida minore* under det att andra Ruffus-texter har *Consolida maiore*. Anledningen kan vara en felavskrift eller att man inte fick tag på *consolida maiore*. Kanske man velat byta ut växten. Gissningarna är många.

citerar Paulli. Påståendet att två köttbitar växer samman om de kokas med vallörtsrot har följt örtens rykte århundrade efter århundrade. Smith anser att örten är bra både utvärtes och invärtes, och att de som sysslar med läkekonst skall plantera vallört i sin trädgård. Paulli råder att bruka örten vid lungsjukdomar och bölder. Det danska namnet kulsukker kommer av att roten är svart som kol utanpå och vit som socker inuti. På latin kallades den före Linné *Consolida*, och man hittar fortfarande denna form. I den svenska första farmakopén kallas örten *consolida*. Det svenska namnet vallört kommer av medelhögtyskans *wallen* som betyder sammanläka ben. *Symphein* är grekiska och betyder sammanväxa, därför har Linné

SYMPHYTUM ALTERVM.

Fig. 13. *Symphytum officinale* L. Consolida eller vallört är en av de mest kända medicinalväxterna, den tas med i de flesta örtböcker.

kallat den *Symphytum* och *officinale*, en beteckning Linné ofta ger medicinalväxterna som artnamn.

I en örtabok har jag sett formen the great comfrey i avsikt att skilja vallörten från middle comfrey eller bugle (*Ajuga reptans*). I It. 6 står *consolida minore* under det att de andra genomgångna texterna har *Consolida maiore*. Jag har utgått från att det i samtliga fall rörde sig om vallört, men sedan jag belagt formen *Consolida minore*, är jag inte längre säker på att det är en felavskrift. Man kan föreställa sig att skrivaren inte hade vallört till hands. »Man tager vad man haver.»

Vid sjukdomen »Del male feruto» troligtvis korsförlamning cap. 27 används

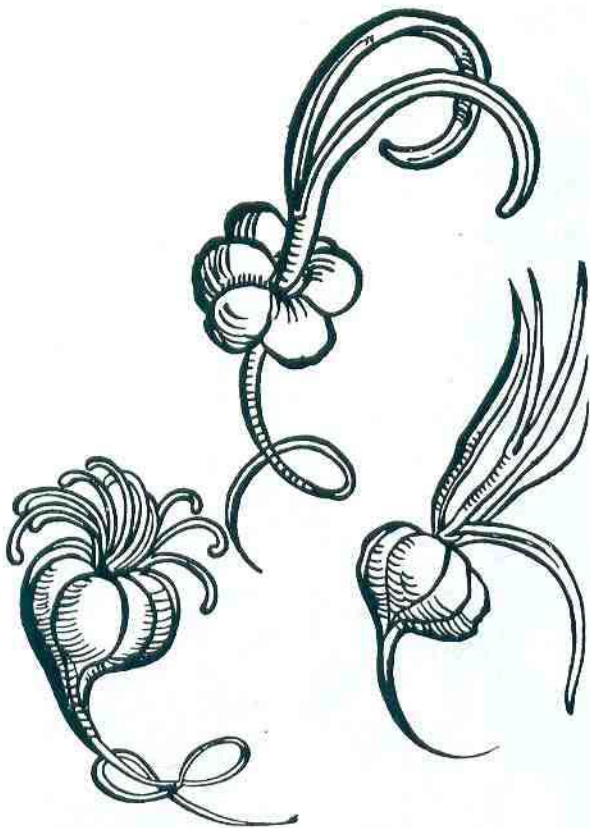

Fig. 14. *Allium sativum* L. »Den fattiges theriak.« Theriak är grekiska och Neros livläkare Andromachos anses ha uppfunnit detta universalmiddel, lämpligt som motgift men också användbart mot de flesta åkommor. Rådet: hjälper inget annat, pröva theriak, hittar man ofta i litteraturen.

vallört tillsammans med flera andra ingredienser. Malferuto förekommer i hästens länder. Den orsakas ofta av för tung börda på hästens rygg. Ruffus föreslår olika recept för att bota åkommor. Här återges det med vallört: Tag vallört, lack (bolarmenico), moderharts (galbano), ammoniak (armoniace), harts (pece greca), harts, mastix (mastiche), virak, rökelse (olibano), drakblod (ett slags gummiharts), hästblod färskt eller torkat (?) och lika mycket mastix som alla de andra ingredienserna tillsammans. Pulvrís era allt tillsammans eller var för sig och blanda noggrant. Sedan vispar man i äggvita och en lämplig mängd vetemjöl, rör om och placerar gröten på en kraftig linnelapp som man breder ut på hästens länder.

Det står inte om man skall ta roten eller bladen på consolida, men troligtvis menas roten; det är antagligen självklart för dem som sköter hästar. Mängderna är sällan angivna i recepten. Man lit ar på erfarenhet och lärde sig att känna på gröten så att den var lagom till konsistens m. m.

VITLÖK – ALLIUM SATIVUM L.

Vitlök tillhör familjen Liliaceae, den härstammar troligtvis från Centralasien och förädlades tidigt. Växten har långa gräsliknande blad, blomman sitter på en stängel som växer direkt upp från löken. Löken består av en mängd klyftor sammanhållna av ett vitaktigt skal. Vitlöken innehåller flyktig olja, som kan destilleras med vatten, C-vitamin samt flera andra ämnen. Oljan är rik på svavel och allicin. Det är

konstaterat att saften av en nypressad klyfta kan hämma utvecklingen av flera bakterier.

Vitlöken är hyllad och beskriven genom århundradena. Litteraturen är ytterst omfattande. Samtliga folk, som haft tillgång till löken har använt den både som krydda och medicin. Här skall endast ges några få historiska fakta.

Vitlöken kallades »den fattiges teriak» eller »böndernas teriak», mirakelmedicinen som botade i stort sett allt. Arbetarna fick vitlök, lök och rättika när de byggde pyramiderna. Den ursprungliga källan till detta påstående lär vara Theofrastos. Hur som helst möter man uppgiften i varje vitlöksbeskrivning. Det berättas också att romarna gav hästarna vitlök före en kapplöpning för att de skulle springa fortare. Även tupparna fick vitlök innan de skulle fäktas. Vidare trodde man under medeltiden att vitlök botade pesten, och att om man åt den kunde vitlök t. o. m. förebygga sjukdomen.

Vitlök odlades i de nordiska s. k. lökgårdarna. Sjömännen hade med sig vitlök på sina resor och kunde därmed i någon mån skydda sig mot skörbjugg. Enligt Eddan skall lök i drycker skydda mot fara. Linné skriver om vitlök i *Materia Medica* och i sin Örtabok. Till alla åkommor som botas med vitlök hör även urinförträngning och hårda varbölder (cancro). Ruffus har bl. andra följande botemedel för att mjuka upp bölden i kapitel 47 i It. 6, vilket han anser vara den bästa metoden: Tag vitlök och peppar, stöt dem väl och hacka samman det med piretro samt något gammalt svinister. Allt blandas och rörs om till en jämn massa. Lägg denna på bölden och bind om väl. Byt omslaget två gånger om dagen tills det att bölden helt har uppmjukats. Ruffus kallar bölden »cancro» och den bildas genom att ett sår har försummats. Den kan sitta vid fotleden eller på ryggen. Efter uppmjukningen beskriver Ruffus behandling med olika pulver för att avlägsna bölden.

I kapitel 48 behandlas »La fistola» som är en icke skött »cancro». Det är en varböld som fräter på köttet, ofta ända in till benet. För att hindra detta skall man ta vitlökssaft och löksaft i lika mängd. I vätskan skall man hälla pulver, gjort på orpimento och osläckt kalk. Ruffus anger alltid att man skall tvätta det skadade stället först med mycket stark ättika.

Piretro är sannolikt en *Pyrethrum*art tillhörande familjen *Compositae*. Örten liknar kamomill. Den har använts och brukas ännu idag i insektsmedel. Om det är *Anacyclus pyrethrum* DC innehåller den pyrethriner, garvämnen, gummi, kalciumklorid m. m.

Orpimento är ett mineral kallat auripigment på latin. Det innehåller arsenik och svavel (aurum = guld och pigmentum = färgämne). Pulvret är guldgult.

I kapitel 9, It. 6 om urinförträngning rekommenderas i receptet aloe och peppar. Jag anser att det bör vara vitlök och peppar (se under aloe).

Växternas latinska namn

<i>Acanthus mollis</i>	björnkloört
<i>Allium sativum</i>	vitlök
<i>Aloe Perryi</i>	aloe
<i>Aloe vera</i>	aloe
<i>Anacyclus pyrethrum</i>	pyretrum
<i>Cinnamomum cassiae</i>	kanel
<i>Cinnamomum zeylanicum</i>	kanel
<i>Eugenia caryophyllata</i>	kryddnejlika
<i>Foeniculum vulgare</i>	fänkål

<i>Mercurialis annua</i>	grenbingel
<i>Piper nigrum</i>	peppar
<i>Pyrethrum umbelliferum</i>	pyretrum
<i>Symphytum officinale</i>	vallört

LITTERATURFÖRTECKNING

Handskrifter

- London: British Library Ms 16387.
 London: British Library Ms 745.
 London: British Library Ms 3535.
 London: British Library Ms 3772.
 London: Wellcome Inst. Ms No 700; Ms No 701; Ms No 702; Ms No 703; Ms No 704; Ms No 705; Ms No 706.
 Padua: Il Seminario Cod. 392.
 Stockholm: Kungl. bibl. Tilander It. 6.
 Venedig: Marciana-bibl. Mss Ital. Cl. 3. No 7 (5001)
 Ms a, 210, I, 139.
 Fredrik av Hohenstaufen, De Arte venandi cum Avibus. Ca 1250 Facs., Graz 1969.

Tryckta skrifter

- Alicicco, E. & Suozzi, R. M., Manuale pratico di erbe medicinali. Roma 1986.
 Bergmark, M., Lust och lidande. 4. utök. uppl. Sthlm 1966.
 Bergmark, M., Vallört och vitlök. 4. bearb. uppl. Sthlm 1967.
 Bock, H., Neu Kreuterbuch. Strassburg 1546.
 Boström, I., Anonimo Meredionale. Due libri di cucina. Acta univ. Stockholmiensis. Romanica Stockholmiensia. II. Sthlm 1985.
 Bruhn, J. G. (red.), Naturliga läkemedel. Sthlm 1990.
 Catalogus et valor medicamentorum in officinis pharmaceuticis ... 1739. Sthlm 1741.
 Corradi, A., Le prime farmacopee italiane ... Milano 1887.
 Dictionary of scientific Biography. Vol. 11. New York 1967.
 Ercollani, G. B., Ricerche storico-analitiche sugli scrittori di veterinaria. Torino 1851-1854.
 Fredbärj, T., Om hus- och reseapotek på Linnés tid. Sv. farmaceutisk tidskr. 73(1969) s. 1021-1029.
 Froehner, R., Kulturgeschichte der Tierheilkunde. Konstanz 1952-1964.
 Grieve, M. A., A modern herbal. Ed. C. F. Leyel. London 1988.
 Heilmann, K. E., Kräuterbücher in Bild und Geschichte. München 1966.
 Henriksson, J., Handledning vid insamling och förvaring av Sveriges medicinalväxter ... Sthlm 1890.
 Herbarium Apulei. Roma 1481. (Facs. Leiden 1935.)
 Hylander, N. m. fl., Våra kulturväxters namn på svenska och latin. 3. uppl. Sthlm 1977.
 Klein, L., Studien zur Medicina equorum des Jordanus Ruffus (1250). Diss. Hannover 1969.
 Klemming, G. E., Låke- och örtaböcker från Sveriges medeltid. Sthlm 1883-1886.
 Krok & Almqvist, Svensk flora. 23. uppl. Sthlm 1950.
 Leclainche, E., Histoire illustrée de la médecine vétérinaire. Présentée par G. Ramon. 1-2. 1955.
 Linné, C. v., Materia medica. Lib. I-II. Sthlm 1749, 1763.
 Linné, C. v., Örtabok. 1725. Sthlm 1957.
 Littré, E., Dictionnaire de médecine ... 27. éd. Paris 1908.
 Matthioli, P. A., Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis ... Venetia 1554.
 Molin, H., Jordani Ruffi Calabriensis Hippatria. Patavia 1818.
 Moulé, L., Glossaire vétérinaire médiéval. Janus XVIII, 1913.
 Nielsen, H., Eksotiske lægeplanter og trolddomsurter. Khvn 1980.
 Nielsen, H., Lægeplanter og trolddomsurter. 3. udg. Khvn 1976.
 Nordisk familjebok. rev. uppl. Sthlm 1904.
 Nystedt, J., Michele Savonarola. Libro de tutte le cosse che se magnano ... Acta univ. Stockholmiensis. Romanica Stockholmiensia. 13. Sthlm 1988.
 Paulli, S., Flora Danica. Khvn 1648.

- Pharmacopoea Collegii Medicorum Bergomi. 1581.
Pharmacopoeja Holmiensis. Sthlm 1686.
Polunin, O., & Huxley, A., Medelhavsflora. Sthlm 1976.
Ragazzini, S., Un erbario del XV secolo. Firenze 1983.
Ruffo, G., Arte de cognoscere la natura de cavalli. Venezia 1492.
[Ruffus, J.] Rusto, G., Delle malscaltie ... Venetia 1561.
Ruini, C., Anatomia del cavallo, infermità et suoi rimedii. Venezia 1707.
Rusius, L., Opera dell'arte du Malscalcio ... Venezia 1543.
Samuelsson, G., Lärobok i farmakognosi. 2. omarb. uppl. Sthlm 1982.
Sansoni-Harap's Standard Italian and English Dictionary. Firenze 1970.
Smith, Fr., The early history of veterinary literature ... London 1986.
Strasburger, E., m. fl., Lehrbuch der Botanik ... 26. bearb. uppl. Stuttgart 1954.
Thorndike, L., The herbal of Ruffinus. Chicago 1946.
Tillhagen, C.-H., Folklig läkekonst. Sthlm 1958.
Vegetius, R., Arte Veterinaria, sive Mulomedicina ... Basel 1528.
Veterinaire Pharmacopoe ... Sthlm 1832.
Örtmedicin och växtmagi. Sthlm 1982.